

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XVII. KÖTET. — 6. SZÁM.

VÁMBÉRY ÁRMIN

TISZT. TAG

EMLÉKEZETE

IRTA

GOLDZIHER IGNÁCZ

REND. TAG

ARCZKÉPPEL

FELOLVASTA 1915 OKTÓBER 25-ÉN

Ára 60 fillér

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1915

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól — K 20 f.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ... — > 20 >
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ... — > 20 >
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól ... — > 40 >
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól ... — > 60 >
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól — > 20 >
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól ... — > 20 >
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ... — > 80 >
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól ... — > 40 >
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól — > 20 >
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól — > 40 >
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól — > 20 >
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól ... — > 20 >
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól — > 80 >
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól ... — > 20 >
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól ... — > 20 >
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól ... — > 40 >
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól — > 60 >
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól — > 60 >
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ... — > 20 >
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól ... — > 20 >
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól — > 20 >
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól ... — > 40 >
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól ... — > 20 >
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól ... — > 20 >
	VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> r. tagtól ... — > 20 >
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól — > 40 >
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól ... — > 40 >
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kanitz Gyula</i> r. tagtól ... — > 20 >
	X. Kruesz Kriosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól — > 40 >
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ... — > 60 >
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól ... — > 20 >
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól ... — > 40 >
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól — > 60 >
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól — > 20 >
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól ... — > 20 >
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ... — > 20 >
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól ... — > 20 >
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól ... — > 20 >
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ... — > 20 >
V. kötet.	I. Fábíán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól ... — > 20 >
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ... — > 80 >
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól — > 20 >
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól — > 60 >
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ... — > 40 >
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól — > 40 >
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól — > 40 >
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól ... — > 40 >
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ... — > 20 >
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól ... — > 40 >
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól ... — > 20 >
	II. Ókröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ... — > 40 >
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól ... — > 60 >
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól ... — > 40 >
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól — > 30 >
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól ... — > 50 >
	VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól ... 1 > 20 >
	VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól ... — > 80 >
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Húgyes Endre</i> r. tagtól ... 1 > 20 >
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ... — > 40 >
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól ... — > 60 >

Kimberly Ann

VÁMBÉRY ÁRMIN TISZT. TAG EMLÉKEZETE

GOLDZIHHER IGNÁCZ rendes tagtól.

(Felolvasta a M. Tud. Akadémia 1915 október hó 25-én tartott ülésén.)

Tekintetes Akadémia!

Az osztályomtól reám bízott és, azt hittem, természet-szerűen is engem megillető nehéz feladat teljesítésében: hogy elköltözött világhírű tiszt. tagtársunk, *Vámbéry Ármin* életmunkájának méltatását egy emlékbeszéd keretében összefoglaljam, két körülmény nyújthat némi könnyítést.

Fel vagyok ugyanis mentve az alól, hogy *Vámbéry* tüne-
ményes életpályáját idézzem fel annak az útnak vázolásával,
melynek mentén a nyomasztó szegénységben nevelkedett tanuló-
fiú önerejéből világszerte a szellemi élet legmagasabb polczára
emelkedett fel. E pálya részleteit ő maga ismertette feszítően
vonzó mémoire-munkájában, egyikünk előtt sem ismeretlen
Önéletrírásában, melynek joggal adhatta e címet, hogy »*Küz-
delmeim*«.

Másrészt munkái részletezésével sem kell ez alkalommal
foglalkoznom. A feladat e részének egyik tagtársunk az Aka-
démiaival kapcsolatos egy folyóiratban, *Vámbéry* sokrétű iro-
dalmi dolgozatai fölött szemlét tartva, máris eleget tett.¹⁾

Azonban még e kettős tehermentesítés mellett is be kell
érnem azzal, hogy élénk táruló csodálatos módon gazdag és

¹⁾ Munkácsi Bernát, *Vámbéry Ármin tudományos munkássága* (Buda-
pesti Szemle [1915.] CLXII. köt. 87—112.; 243—274. lapjain).

sokfelé ágazó tevékenységét csak *egy* kimagasló szempont alatt jellemezzem.

Ugyanis Vámbéry genialitásával, sőt szellemi fejlődésének egész menetével, kezdettől fogva nem fért össze a járt utak taposása. »Csak a vadonatúj tárgyakkal — így szól vallomásában (Küzdelseim 318. l.) — volt rám nézve különös ingere, csak ilyenkor égttem a vágtyól és leltem meg az irodalmi ösztönzést s ámbár nem féltem tőle, hogy mások megelőzzenek, az újdonszerűség és eredetiség, majd hogy azt nem mondom: a fölfedezés örökös hajhászása, minden mértéket meghaladó módon sietségre ösztönzött...«

Munkásságának saját magától így jellemezett kiindulója és indítéka érthetővé teszi, hogy Vámbéryvel a tudományos feladatok nem egy pontján, mint *úttörővel* találkozhatunk. Ez a szempont az, mely alatt az ünnepélyes megemlékezés ez órájában óhajtom — bármily illetéktelenül — elköltözött tagtársunk életmunkáját megjeleníteni.

I.

Vámbéry úttörő tényei közt első helyen áll természetesen a teljes művelt világban annak idején feltűnést keltő és tudományos eredményeinek alapul szolgáló *középpázsiai utazása*, melyre Akadémiánk támogatásával indult.

A kutató utazások történetének is megvan a maga *hőskora*, különböző területeken más-más időben. Az az idő, melyben Vámbéry egy kolduló dervistársaság tagjának képében nyolcz hónapon át vándorolt Közép-Ázsiában, az oxusi vidékekre nézve az utazások hőskorába tartozik.

Jártak már azelőtt is, a tizenhatodik század óta, a tőle bejárt terület némely részén európai utazók hittérítési, kereskedelmi, majd későbbben politikai czéllal. Hogy mily veszedelmes volt ily vállalkozás, a Vámbéry útrakelését rövid idővel megelőző tragikus események mutatják: Conolly és Stoddard angol katonatisztek vértanusága Bokharában, Wyburn kapitány nyomtalan eltűnése a turkomán sivatagban, de Blocqueville borzalmas rabsága a turkománok közt, melyből csak nagy vált-

ságdíj árán szabadulhatott. Pedig mindezen elődök útja csak szelvényére terjedt annak a területnek, melynek felkutatása izgatta a fiatal Vámbéry képzeletét, vágyakozását, tudomány-szomját. Az ijesztő előzmények (Küzd. 180. l.) nem tántorították meg merész vállalkozásában.

Manapság, midőn Közép-Ázsia tatár területeinek nagy része orosz uralom vagy ellenőrzés alatt áll, midőn ottani városokban az európai ember — persze eltekintve az ázsiaiakkal sokban homogén muszka »intézmények« korlátaitól — meg lehetős kényelemmel fordulhat meg; részben, úgy a hogy, tűrhető közlekedési eszközökkel rendelkezik; a tudós is kutathat a piacokon, meg a keleti könyvtárakban, — manapság, mondom, már csak a Vámbéry első nagy könyvének olvasásával alkothatunk képet a szörnyű veszélyekről, melyek még néhány évtizeddel ezelőtt e vidékeken pillanatról pillanatra környezték az európai kutató utazót, ha ugyan arra a vakmerő életkockázatra nem vállalkozhatik, hogy európai és nem-muszlim valóságát ázsiai meg muszlim inkognitóval cserélje fel s e merész látszatot, szemben egy kíméletlenül fanatikus környezettel sikerrel fenntarthassa és a leleplezés minduntalan jelentkező veszélyét bámulatos ügyességgel elhárítsa.

Nem pusztán turista kaland, hanem igazában tudományos teljesítmény.

A nyelvek, a vallás, a népszokások mily intim ismerését tételezi fel ily inkognitó sikeres érvényesítése, hogy — magának Vámbérynak szavaiként — »egy béalábú európai ember megállja helyét az emberrabló turkománok közt a vadul fanatikus Közép-Ázsiában, s az ó-világ ez eddig elzárt részét felfedezései által közelebb hozza a Nyugat világához!« (Küzd. 320. l.) Mennyi nyelvi és tárgyi tudáson kell alapulnia annak a dervis-szerepnek, melyet kutatásai érdekében magára vállalt Vámbéry, mint a középpázsiai utazások e hőskorának hőse! Olyannyira gazdája volt a nyelveknek és a népismeretnek, hogy — mint mondja — Törökországban élő európaiak nem ázsiai ember színében szereplő európainak, hanem európai álarcot öltő titkos perzsának vagy oszmánlinak tartották (Küzd. 249. l.), vagy pedig később nála, itt Budapesten megforduló keletiek, »igaz dervisnek hitték,

ki európai inkognitót öltött, hogy üdvére és javára lehessen az iszlámnak» (394. l.).

Mondottam, hogy a bejárt terület egyes részein voltak előzői, a kiknek, ha ugyan egyiküknek-másikuknak sikerült is szerencsésen hazatérnie, végrehajtott vállalkozása a tudomány gyarapításához számottevő mértékben nem járult. Vámbéry utazásának úttörő értékét elsősorban annak *tudományos* céljai és *eredményei* jellemezik; másodsorban az a tény, hogy ő volt az első, kinek kutató utazása a középázsiai continens terjedelmre nézve egy-folytonosságban minden előzőit felülmuló területén történt. Ő volt az európaiak közt az első vándor, ki a nyugati törökség közt töltött huzamos tartózkodással ily feladatra készülvén, — hogy utazásának csak legfőbb állomás-pontjait említsem — Erzerumon és Tebrizen át Perzsia Mazendrán tartományában a Káspi-tenger déli partvidékéről a tengeren átkelve, a turkománok földjét átbarangolta, a honnan a hyrkáni sivatagot átszelve, Khivába, innen pedig a rettenetes Khalata-sivatagon keresztül Bokharába meg Szamarkandba került, majd útját afghán földön folytatva, Mejmenén át, Heratba ért, a honnan a szent Meshedben töltött tanulságos időzés után Khoraszán tartományán keresztül újból a perzsa fővárosba jutott, a hol végre biztonságban érezhette magát. Ez utazás területén sok helyütt európaiaktól addig érintetlen földön fordult meg és nem egy helységnevet írt be elsőnek Közép-Ázsia mappájába; neki sikerült továbbá ez úton »nem egy ismeretlen adatot szolgáltatni e tájak törökségének néprajzi vonatkozásairól« (Küzd. 220., 321. l.).

II.

Úttörése e részben a *geographiai* ismeretek gyarapításán kívül különösen a *philologiai* és az *ethnographiai* tudomány terén érvényesült.

Utazása legelőkelőbb és legfontosabb tudományos hatása-ként ismerendő el Vámbéry úttörő jelentősége a *török philológiában*.

Vajjon midőn a szegény, tizenkilencz éves fiatal ember

egy József-napi vásár alkalmával a szlavóniai Kutyevo nevű községbe mint házitanító szerződöttetve, keserves otiumát arra használta, hogy egy csomó európai nyelv elsajátítása után, melyeket már előző szorgalma legyűrt vala, a török nyelv auto-didaktikus tanulására és általán a keleti tanulmányokra fordítsa (Küzd. 75. l.) — vajjon már ez időben jelentkeztek-e lelkében későbbi tudományos irányának és céljainak akár csak homályos körvonalai? Nem tudhatjuk. De Önéletrajzából megtudjuk, hogy már konstantinápolyi tartózkodása idejében, midőn sikerült neki a török nagy házaknál megfordulnia, a nagyműveltségű későbbi nagyvezír, Aali pasa könyvtárából dsagatáj könyveket kért kölcsön (145. l.). »A középázsiai utazás gondolata — úgymond — tehát jókor belevette magát agyvelőmbé, szünetlenül csak vele foglalkoztam s míg egyrésről kitaratóan rajta voltam, hogy érintkezésbe léphessek a Közép-Ázsia khán-ságaiból Sztambulba jövő mekkai zarándokokkal, másrésről ép olyan hévvel szedtem magamba a dsagatáj irások minden foszlányát és örömmnek nem volt határa, mikor engedelmet kaptam reá, hogy kutathassak Aali pasának e tekintetben gazdag és híres könyvtárában« (158. l.)

E tanulmányok, melyeknek bevallott célja a magyar nyelvvel való összehasonlítás volt, minthogy »az Oxuson túl élő pusztai és városi lakók beszédében a nyelvnek olyan elemeit vélte fellelhetni, melyek határozottabb hasonlóságot és rokonságot mutatnak a magyarok nyelvével« (u. o.), a középázsiai utazás által általánosabb jelentőségre bővültek és a török philologia korszakos meggazdagítására vezettek.

A helyszínen szerzett eleven tapasztalatai és irodalmi megfigyelései segítségével« alig létező elődei« (318. l.) szórványos és apró előzményei után, ő indította meg nagy terjedelemben a *törökség keleti ágának* a török philologia körébe való bevonását.

Az ő munkáinak hatását megelőző időben a török philologia leginkább a hozzánk közel levő török nyelv és irodalom, röviden mondva a nyugati, az oszmán törökség tanulmányozásában merült ki. Munkái eredménye, hogy ezentúl a török nyelvterület távolabb fekvő keleti zugaira is irányult a tudós figyelem. Ha igazságosak óhajtunk lenni, őt kell a török philologia ily nagyszabású kiterjedése megindítójának, megalapítójának tekin-

teni. Az első nehézségeket ő küzdötte le; könnyebb volt a nyomaiba lépőknek, kik előtt a középázsiai törökség a politikai viszonyok változása által külsőleg is mindinkább és mindkönnyebben hozzáférhetővé vált, az »áldervis«-től nagy nehézségek árán felszántott földbe mélyebb barázdákat eresztetni, vagy az ő eredményeit felülvizsgálni és kiszélesíteni. A kezdeményezés dicsősége — a mint ezt a német kritika is elismeri ¹⁾ — őt illeti meg az ujjur, özbek, kirgiz, szárt nyelvjárásokról szóló munkáival és a velük kapcsolatos számos szövegkiadásával és ezek magyarázásával.

III.

A philologiai térhódítást a *törökség ethnographiájának* megalkotása kíséri. E disciplinát, az egész területre kiterjedő összefoglalását »*A török faj*« című munkája alapította meg.

Kezdetől fogva nyelvészkedését az ethnographia kapcsolatába és szolgálatába helyezte, amazt úgy szólván mint *ancilla ethnographiae* értékelve. »Az ethnographia — úgymond — és a gyakorlati philologia egymástól elválaszthatatlan.« E meggyőződésén indulva fogamzott meg szellemében ethnographiai nagy munkájának gondolata; úttörő, a mennyiben a világirodalomban itt legelőször van körvonalozva és tartalmilag kifejtve a *teljes törökség ethnographiájának* tágas kerete. Addig a feladat a földrajzi tekintetben széttagolt törökség egyes részeire nézve volt itt-ott teljesítve. Radloff Vilmos is, maga is úttörő, ki e téren nagy előzőjéül tekinthető, a törökségnek csak egyik ágára terjeszti kutatását. Vámbéry említett nagy könyvében, a szétszórt előmunkálatok felhasználásával, mintegy teljes *encyclopaediáját* nyújtja a törökség néprajzának.²⁾

Állást foglal mindenekelőtt az általános bevezető kérdésekben: honnan és mily útvonalakon vándoroltak be a török néptörzsek mostani lakóhelyeikre; milyen az őstörténeti viszonyuk a finn-ugor népekhez; magyarázatába és kritikájába bocsát-

¹⁾ Lásd Tschudi, a »Der Islam« cz. folyóirat V. köt. (1914.) 107. lapján.

²⁾ Tschudi, u. o.

kozik a keleti forrásokban a törökség eredetére vonatkozóan megőrzött, sok részben fictiv tudákos hagyománynak. Aztán sorra veszi öt osztályban Szibériától és a Volga vidékétől a turkománok területén át Kis-Ázsiáig, az oszmánságig, más szóval a nyugati törökség országaiig szétszórt török népeket. Egyenkint adja jellemzését nyelvjárási sajátosságainak, életfoglalkozásuknak, statisztikai viszonyaiknak, családi és társadalmi szokásaiknak a bölesőtől a koporsóig, vallásuknak, babonájuknak, szóval mindazon mozzanatoknak, melyek a néprajzi kutatás körébe tartoznak. Nagy értékkel bírnak különösen az egymásra illeszkedő culturrétegek kölcsönhatásáról szóló érdekes fejtegetései és itt első sorba helyezhetjük észrevételeit a törökség bevándorlását megelőző iráni (perzsa) műveltség nyomairól a törökség nyelveiben, szokásaiban és vallásos képzeteiben (66. és k. lapok), mely nyomokat még a műveltség legprimitivebb fokán tengődő özbegekig éles elmésséggel iparkodik kihámozni (431., 444. ll.). Nem kevésbé fontosak kitérései arra a művelődés- és vallástörténeti tekintetben egyaránt nagyérdekű kérdésre: hogy mily viszonyba kerültek a török népek ősi hagyományai a föléjük boruló, habár tőlük csak felszínesen elsajátított iszlámhoz, mely behatás által a szóhasználatban és a gondolati világban a philologust épen úgy mint a vallástörténet kutatóját egyenlőképen érdeklő hybrid jelenségek álltak elő. Egyszóval e nagy munkában legelőször van összefoglalva a török fajhoz tartozó összes népek physicumának és psychicumának valamennyi jelenségeire kiterjedő tudnivaló, még pedig, Vámbéry írói egyéniségének megfelelően, a tudományos komolyságnak semmiképen sem rovására, fölötte élvezetes, a szakkörökön túl a művelt nagyközönségnek is hozzáférhető, a rideg tárgy zátonyaival mesteri módon megbirkózó irodalmi modorban.

Habár figyelme egyenlő mértékben terjed a törökség összes ágaira, a szibériaira, a Volga- a Pontus vidékeire, a nyugati törökségre, könnyen érthető, hogy a munka fősúlya mégis a *közép-ázsiai* ágra esik, még alaki terjedeleme tekintetében is. A könyv 739 lapjából 292 (207—499. l.) van lefoglalva a *közép-ázsiai törökség* számára. Itt Vámbéry a saját emberei között sűrög-forog; nem kell rábíznia magát idegen értesítésekre, különösen a muszkákra, kik sem a politikában, sem a tudományban

soha sem voltak tőle elkényeztetve. Turkománjairól, özbegjeiről saját közvetlen tapasztalásai alapján *ex visu* beszélhet a tudomány mai állásának megfelelő részletességgel és az árnyalatok finom megfigyelésével és felismerésével. E tanulmány alap-elemeit már utazásáról szóló könyvének második részében gyűjtötte volt egybe; a »*Török faj*«-ban bővült anyaggal és gazdagabb szempontokkal tér vissza utazásának ethnographiai eredményeire. Előadásának nem egy pontján tudatos ellenkezésbe is kerül azokkal a kutatókkal, kik a törökség e részének egyik-másik töredékének ethnographiájával ő előtte foglalkoztak. Érdekes meghallgatni, a mit ez eltérések okául felhoz: »Az újabb európai utazók — úgymond — s nevezetesen az oroszok, ennek épen az ellenkezőjét állítják; de ezzel szemben világosan ki kell jelentenem, hogy ezek az urak legnagyobb része nem ismeri a török nyelvet s a szokásokat és vallást, s azonfelül, mint idegen uralom képviselői, sohasem szemlélhették a dolgokat igazi világosságukban. De én előttem annak idején nem volt elrejtve a családi életnek semmi csinja-binja s nagyon természetes, hogy más eszközök más eredményre vezettek.«¹⁾

IV.

Ország-világ ismeri azt a közvetlen célt, mely Vámbéryt középázsiai utazására, a török-tatár nyelveknek és népeknek élete végéig buzgalommal és kitartással folytatott tanulmányozására indította: a magyarok eredetének, ősi fészkének ki-kutatása, nyelvünk, rokonsági viszonyainak felderítése.

Nem ő volt az első magyar ember, kinek az e kérdések iránti lelkesedés adta kezébe a vándorbotot, kit e lelkesedés edzett meg a veszélyek, nélkülözések és küzdelmek ellenében. És nem ő volt másrészt az egyedüli kutató, — hisz a legnagyobb felfedező, Kolumbus elég világos példa reá — kit felfedezései más célra vezettek, mint a melynek elérését ki-indulóban maga elé tűzött vala.

A nagy Körösi Csoma a magyarok eredetének és rokonsági

¹⁾ A török faj 435. l.

viszonyainak kikutatására indulván, ugyan nem a maga elé tűzött közvetlen feladatot oldotta meg, hanem egy eddig ismeretlen birodalmat hódított meg a világtudomány számára: Tibetet, nyelvének, népének, vallásának, irodalmának, kultúrájának ismeretét. Vámbéry is, a magyar nép eredetét keresvén, a török *philologia* úttörőjévé lett.

De be kell látnunk, hogy az érintett analogiák nem fődik teljességgel és maradék nélkül Vámbéry törekvését és munkáját. Ő élete végéig le nem mondott a diadal tudásáról, hogy philológiai irányával és eredményeivel, ha nem is teljes megoldás elé vezette, de megközelítette az utazásával maga elé czélul tűzött feladatot. Ő váltig a törökségben találta a probléma kibogozásának nyitját, a magyarok eredete kérdésének kulcsát. S minden egyéb tudományos és politikai dolgozatainak közepette e kutatás anyagának bővítését, eredményeinek előbbrevitelét, formulázásuk megállapítását, mintegy cultusszerű áhitattal és rajongó lelkesedéssel művelte. Hiába ismételteti, hogy ő a nyelvészkedést másokra bizza, hogy nem óhajt iskolai értelemben a nyelvészek közé állni, — a mi ellen Önéletleírásában is (503. l.) erélyesen szabadkozik —; hiába! mondom. Egyéb téren aratott sikereinek és eredményeinek közepette mégis csak kora ifjúságának e lelkesedésszülte gondolata maradt mindvégig buzgalmának középpontja, gerince. A kik járatosak voltak dolgozó szobájában, egytől-egyig tanúi annak az épületes tapasztalatnak, hogy lelkesedésének ez iránya maradt, bármint fogta fel ő maga, gondolati életének középpontja, kiindulója, végcélja egyaránt. Örvendező elégtétellel, akár becses hadizsákmánynak mutatott fel minden újabb szó-téglát, melyről azt hitte, hogy elméletének épületébe beillesztheti.

Nem azért ülök ez estve e helyen, hogy — a mire nézve az illetékesség legcsekélyebb mértékét sem igényelhetem — ez eredmények bírálati méltatásába bocsátkozzam. Nem is lehet ez e megemlékezés hivatása. E terem nyelvtudományi osztályunk ülései alkalmával éveken át visszhangozott a heves vitáktól, melyeket elméletei támadó és czáfoló irányban felidéztek.

Ez alkalommal azonban nem kerülhető el annak a ténynek constatálása, hogy a vele ellentétes iskola hívei, loyális módon és mintegy posthumus elégtételként készítve vannak

annak a megengedésére, hogy a Vámbérytól méhszorgalommal egyberakott anyag termékenyítően hatott a saját álláspontjukra, hogy a harczok hevében nem vették észre, »mennyi becsülésre méltó anyag van az ő munkásságában«, mennyi »nemes ércz van ott bőségesen«, hogy viszont »az ő nagy ellenfeleinek, a módszerükről és alaposságukról oly híres tudósok műveinek« sem adományozhatják a csalhatatlanság és véglegesség jellegét és hogy ellenfelének, »az etymologia nagytekintélyű mesteré«-nek is »módszerbeli gyengeség«-et lehet hibául felróni.¹⁾

Végtére talán mégis csak igaza lesz az öreg *Lehrs Károly*-nak, a königsbergi classikus philologusnak, ki a philologus tíz parancsolatai közé igtatta a következőt: »Du sollst den Namen Methode nicht unnützlich führen.«

S e részben egy, Vámbéry tudományos önmegejtésében végighúzódnó érdekes tépelődés sem kerülheti el figyelmünket. Egyrészt váltig szabadkozik az elméleti aprólékos gyöttrődés ellen, másrészt pedig mintegy önvádként saját munkái fogyatkozásául rójja fel ennek hiányát. Erre vonatkozó vallomásaiban némelykor a túlzó önkicsinylésig megy, mely csak oly tudóstól érthető, kinek valóságos érdemei fényét nem homályosíthatja el írói temperamentumának kendőzetlen jellemzése.

Nem fog ugyan mindenki egyetérteni azon ítéletével, melylyel az úgynevezett, különösen német »szobatudományos-ságot« illeti.

Hiszen a tudományos igazságok felismerésének haladó fejlődése épen az orientália terén, fényesnél fényesebb tanúbizonyosságát nyújtja annak a ténynek, hogy ezen tudományok korszakos haladásai, azok a teljesen megváltozott, mondhatnám az előbbi nemzedék szemléleti módjának teljes felforgatásával azonos szempontok, melyek alatt most a keleti dolgokat, a kelet ősrégi és újkori kultúráját, a róla tanúskodó forrásokat szemléljük, ismerjük és értékeljük s nem csekély mértékben magának a kutatás számára hozzáférhető anyag bővülése és gyarapodása, annak a méhszorgalmú laboratóriumszerű munkának eredmé-

¹⁾ Budapesti Szemle CLXII. kötet (1915.) 112., 251., 274. lapokon.

nyei, melyet a nyugati, különösen a német professzorok és privát-docensek kapcsolatos folytonossággal végeztek.

S alapjában Vámbéryt saját maga ellen kell védelmeznünk abban, hogy Önéletleírásának számos helyén, tudományos munkájáról szoltában váltig mintha csak elhárítaná magáról a theoretikus töprenkedés gyanuját. Hiszen maga mondja, midőn egyik könyve, »*A török nyelv etymologiai szótára*« keletkezéséről szól, hogy »hónapokon át éjjel és nappal csak török gyökérszók jártak az eszemben és igaz gyönyörűségre szolgált, midőn a legnagyobb messzeségekig követhettem ugyanegy fogalom változását és átalakulásait s megállapíthattam összefüggéseit« (326. l.). De mint az ezzel kapcsolatos későbbi munkája: »*A török-tatár nép ősi műveltsége*« mutatja, őt nem annyira a nyelvészkedés az az iránya csábította, melyet ő ugyanazon huzamban »szófejtő játék«-nak nevez, mint inkább az a tanulság, melyet a nyelv, a szellemi és társadalmi élet e legősibb tanuja, a »primitív művelődés« csirádzására nyújt; nem annyira a hangok etymológiája érdekelte mint öncél, mint inkább ezek tanúsága a törökség ősi társadalma szelleméről.

Ha nem is végezte azt oly szigorú módszerességgel, oly óvatos szkepszissel és feszes fegyelemmel, mint a hogy azt a tudomány iskolaszerű művelőitől — az eredmények pontosságának semmi-estre sem kárára — megszoktuk, úgy még sem állhatunk rá arra az önjellemzésére, hogy tudományos munkája minden úgynevezett szobatudósság félretolásával létesült legyen. Bizony, kutató szorgalommal vesződött ő is azon, noha könnyebb tollal és szikrázóbb ötletességgel létrehozott eredményeken, melyekkel a keleti tudomány több pontján az úttörés dicsőségét vívta ki.

V.

Még ezen, főképen tudományos tevékenységére szorítókozó átnézetben sem hagyhatók figyelmen kívül, habár e helyen csak felszínesen érintve, Vámbéry úttörő irodalmi tényei a *politika* körében. Ezek is közép-ázsiai utazása kapcsolatában léptek elő.

Utazása alatt a nyelvi és néprajzi érdekeken túl éber figyelmét nem kerülték ki a Közép-Ázsiában készülöben levő politikai alakulások sem. »Khivából, Bokharából és Heratból

és főképen Oroszországnak Ázsia déli részeire irányuló és közép-ázsiai teljes elszigeteltsége következtében eddig figyelmen kívül maradt titkos mozgalmairól» (Küzd. 255. l.) nyújthatott híreket, melyek annak idején Angolország politikai köreiből mély benyomást keltettek. A dervis, kinek a nép minden rétegének emberei bizalommal adóznak, hiszen tőle fogantatos áldást, javukra szolgáló imádkozást, sőt mindenféle varázsserejű bűbájosságot remélnek, — Kelet világában a szemfüles dervis gyakran sokkal többet vehet észre a hivatásos politikusnál.

Tapasztalásai közlésével és évtizedeken át ez irányban erélyesen folytatott publicista munkájával, újság- és revue-czikkben, önálló művekben, Vámbéry felköltötte, sőt mondhatnók, felrázta az angol államférfiak és az angol közönség figyelmét arra a veszedelemre, mely államuk ázsiai befolyását és hatalmát az oroszoknak Közép-Ázsiában mindinkább előretörő térfoglalása által fenyegeti. Ázsiában, mely idővel »szabad prédája lett a hódításra éhes Európának« (487. l.), ő Angolországnak, különösen ellentétben a moszkovitákkal, elsődrendű cultúr-hivatást tulajdonított. Ez irányban folytatott irodalmi izgatása a legnépszerűbb politikai írók sorába emelte őt Angolországban, melynek kormányai is pályáztak szakavatott tanácsadására. »Minél jobban támadtam — úgymond ő maga — Oroszországot, annál nagyobb tetszésre találtam« Angliában. (295. l.)

Úgy hiszem, fájdalmas csalódása lett volna Vámbérynak, megérni azt az időt, midőn a tőle oly hévvel és szeretettel buzdított Anglia évszázados versenytársát czimborául fogadja a keleti világ szabadságának megsemmisítésére. E változás kibontakozását ugyan még életében is tapasztalhatta az angol-orosz koczketésben Perzsia fölött, melynek szabad intézményekre való törekvése ellen a szabadság ősi ellenségeivel szövetkezve, Anglia is a kerékkötő szerepére vállalkozik. És továbbá, mily fájdalmat okozott volna neki Angliának szakítása államférfiai százados hagyományával, hogy karöltve az északi despotizmussal, a török birodalom megsemmisítésére törve tékozolja el politikai erkölcsét; s végül mily gyötrelmet keltett volna lelkében Angliát szövetségben látni hazánk, Szt. István koronájának integritása ellen áskálódó legádázabb ellenségeivel!

VI.

Reánk, saját tudományos kultúránk szempontjából legfontosabb úttörése Vámbérynek az a hatás, melyet felső oktatásunk terén egy reánk nézve váltig oly nagy fontosságúnak elismert, de még ez idő szerint is mostoha viszonyok közt mozgó tudományszak meghonosítására gyakorolt: értem a *keleti tudományokat*, az orientáliát.

Nem szorul bővebb bizonyításra, hogy hazánk műveltségi és tudományos érdekei között nem utolsó helyet kell hogy elfoglaljon a keleti kultúra, a keleti népek történetének és intézményeinek komolyan tudományos, a nyugati tudományossággal versenyképes, azaz nem dilettáns és ötletszerű, csupán csak gyakorlati képességekre irányuló tanulmányozása. Hiszen erre utal, az általános tudományos szempontokon kívül, történeti multunk, geographiai helyzetünk, politikai és gazdasági érdekünk.

A németek régóta nagyon helyesen látták be, hogy politikai és gazdasági érdekeiket Keleten nem mozdíthatják elő czélszerűbb módon és nagyobb hatással, mint azzal, hogy a gyakorlati munka elé bocsátják a tudományos munkát; amannak sikerét az utóbbival készítik elő. E böles belátás eredményezte Németországban az egyetemeiken, még a legkisebbeken is fennálló nagy kihatású és mindig a tudományok kitünőségeivel betöltött tanszékeken kívül életbe léptetett nagyszabású intézkedéseket, — csak a berlini és hamburgi szakiskolákról szólok, hogy még a kisebb egyetemeken is fennálló szemináriumokat¹⁾ ne is említsem — tudományos expeditiókat, világraszóló irodalmi vállalatokat, tudományos folyóiratokat, gyűjteményes munkákat, e tudományt szolgáló propagandaszerű társulatokat stb., stb. S mindezek nemcsak a modern Keletre szorítkoznak, hanem a keleti világot a maga történelmi folytonosságában ölelik fel, kezdve az őskortól, nyelveivel, vallásaival, kultúrájával, állami életének okirataival, le a legújabbkori Marokkó, Khina, Törökország stb. nyelvi, művelődési, irodalmi,

¹⁾ Említésre méltó, hogy az épen csak egy év óta fennálló frankfurti egyetemen is már megvan a »*Seminar für orientalische Sprachen*«.

politikai, gazdasági körülményeiig. Ez átfogó mozgalmat, a lényegükben elméleti tudományos eredményeivel és tényeivel az utolsó évtizedekben annak a megfontolása vezérli, hogy — a mint másutt mondva volt — »a tapasztalat bizonyítása szerint európai népek befolyásának megszilárdulása ama távoli vidékeken egyenes arányban áll azoknak e befolyást megelőző és folytatón művelt tudományos megmunkálásával. Tényleg mindinkább annak elismerése hódít tért, hogy a tanuló szobának döntő része van abban a munkában, melyet némi euphemismussal »pénétration pacifique«-nek szoktak nevezni, és hogy még a gazdasági érdekek sem lehetnek el a philologus, történet-tudós és valláskutató munkája nélkül.«¹⁾

Rückert annak idején (1827) alkalmilag azt mondja, hogy középső Európában Bécsset kell tekinteni a keleti tanulmányok hivatott gyűjtőpontjának. Elfogultság nélkül mondhatnók, hogy e hivatás teljesítésének tetemes részét természetesen a magunk számára kellene idővel lefoglalnunk.

Hogy a keleti tudományokra irányuló foglalkozás nálunk egyáltalán gyökeret verhetett, hogy beültetve lettek azok a csírák, melyek a kifejlődés lehetőségének feltételeit foglalták magukban, nagy érdeme Vámbérynak. Ez volt hazai tudományosságunk szempontjából legérdemesebb *úttörése*.

E tanulmányoknak, túlzás nélkül mondhatjuk, siralmas előzményei voltak 1866-ban, midőn ő nagy utazásáról hazatérve, egyetemünkön megtelepedett. Toldy Ferencz, néhai Repiczky Jánosról itt elmondott emlékbeszédében élénk színekkel rajzolta az akadályokat, melyek közt e jelesünknek lehetővé vált, hogy a pesti egyetemen 1852-ben a keleti nyelvekre magántanári engedélyt nyerjen. Nincsen adatunk róla, hogy mily hatása volt e nehéz kezdeményezésnek abban az időben, midőn egyetemünk mostoha helyzete a philologiai tudományok terén nagy energiák kifejtésének nem igen kedvezhetett. Azon körülmények leírása (Küzd. 110), melyek közt a Konstantinápolyba készülő Vámbéry is pesti tartózkodása idején részesült Repiczky magánoktatásában, nem igen csábítanak annak feltételezésére, hogy Repiczky iparkodása termékeny talajra, bűzdításra talált légyen.

¹⁾ Zeitschrift für Assyriologie (1910.) XXIV. köt. 361. lap.

Vámbéry is 1866-ban — abban az időben még Bécsbe kellett ezért fordulnia — csakis a *lector publicus*, nyilvános tanító, szerény minőségében kezdhette meg annak idején a nehézségek legyűrését, nem nagyon biztató viszonyok közt. »Ha nem lesznek hallgatóim, akkor magam fogok tanulni« — e vigasztaló mondattal, melylyel Ő Felsége egy szkeptikus kérdésére válaszol (Küzdelseim 278. l.), erősíti magát már eleve *tanítói* pályájának esetleges külső eredménytelensége, a tanulóifjúság közönyössége ellen.

A keleti collegiumok eredményességét, ott a hol e studium nem kötelező és valamely életpályára előkészítő és minősítő tanulmány számba megy, sehol sem lehet a résztvevő hallgatóság számarányai alapján mérlegelni. Színültig telt auditoriumra a keleti nyelvek és irodalmak tanára a művelt világ semmi néven nevezendő egyetemén nem számíthat. A Collège de France földszintjének egy vajmi kis szobája, az úgynevezett »Salle des langues« az, melyben a világhírű Étienne Quatremère — »Prince de l'Orient«, a mint az Institut-ben nevezni szokták — tanított és a melynek tanítószekén helyet foglalhatni volt az ifjú Renan szélső ambíciójának tárgya. S midőn ez utóbbi e teremnek nem is nevezhető tanítóhelyiségben a Corpus Inscriptionum Semiticarum anyagait fejtegette, vagy a zsoltárokat a héber eredeti alapján magyarázta, lehetett ott látni vagy tíz szál hallgató embert, férfit és nőt, kiknek fele azonban Párist látogató turista volt, kik a Collège leczkerendjéből merített tudomás alapján, talán minden érdek nélkül az előadás tárgya iránt, élni óhajtottak az alkalommal, hogy a világirodalom nagy alakját szemtől szembe láthassák és hallgathassák ajkai beszédét.

S jellemzőnek talállok e tényre nézve egy adatot, melyet Graf Károly Henrik német orientalistának volt strassburgi tanárához, Reuss Eduárdhoz abból az alkalomból intézett egy leveléből meríték, hogy a lipcsei egyetemen Fleischernek, a mult század középső évtizedeiben, a világ leghíresebb orientalista tanárának török collegiumát hallgatta. Öten voltak résztvevők. »Öt ember egy török collegiumban, — úgymond Graf idézett levelében, — több mint a mit a Collège de France urai valaha elértek.¹⁾

¹⁾ Eduard Reuss' Briefwechsel mit seinem Schüler und Freund Karl Heinrich Graf (Giessen, 1904.) 243. lap.

Vámbérynek tanítói pályája küszöbén ugyan nem volt oka az elcsüggedésre. Legelső collegiumhirdetésére akadunk néhányan, — az is igaz, hogy biz' édes kevesen, — kikben különféle szempontokból hajlandóság ébredt arra, hogy a hazájában megtelepedett ünnepektől keleti utazó vezetésével a keleti ismeretek titkaiba hatoljunk. A hallgatóság e kis csoportjában kedvet ébreszteni e tanulmányokra és egykönnyen szalmatüzzé fajulható buzgalmát ébren tartani, benne mintegy csíráját lerakni a keleti tanulmányok meghonosításának és fejlesztésének hazánkban: ez volt Vámbéry úttörése a tanítás terén.

Magam tapasztalásából szólhatok arról a nagy buzdító hatásról, melyet lelkes tanítása mindnyájunkra gyakorolt, kik tanításának úgyszólván zsengei voltunk az utolsó hatvanas években és kik az ő tőle nyitott perspectiváktól mindig beljebb meg beljebb édesgetve, leküzdöttük a kezdet nehézségeit és félre toltuk a közönséges értelemben vett hasznossági szempontokat. Tanárunk nem fárasztott bennünket túlságosan bevezető elméleti fejtegetésekkel. A mit ő vallomása szerint a tudományban került, »nyelvtani szórszálhasogatás és az elméleti kutatók vizsgálódásainak való tűnődés« (Küzd. 503. l.), nem igen tetézte a kezdőnek a görbe betűkkel való ügyis keserves birkózását. Akár a török, akár a perzsa dolgokban, mert mindkét irodalom volt reá bízva, mindjárt elevenen *medias in res* vezetett. A tanításban is az volt az elve, hogy »egy szemernyi gyakorlatot többre becsül egy véka elméletnél« (Küzd. 487. l.). Bizony igaz, nem volt tanításában túlságos összehasonlító nyelvtudomány (legfeljebb alkalomadtán egy kis török-magyar párhuzam), meg nyelvtörténet és hangtan sem szerepelt tanítása csemegéi közt — ettől ugyan nem tartott vissza, de arra utalt, hogy később és egyébütt kell keresnünk — de annál erélyesebb képesítés arra, hogy a nyelvvel az illető nép eszméinek mélyébe behatolhassunk az irodalom alapján. Aránylag nagyon rövid idő alatt az ő ösztönzésével, okos didaktikájával el is értünk odáig, hogy a nyelvtudás elemein túl a török meg a perzsa irodalom egy-egy remekével foglalkozhassunk. Török olvasmányunkban nagy súlyt helyezett V. a magyar történelmi vonatkozások ápolására is. Idővel felügyelete alatt már önállóan fordítottuk az Akadémia Könyvtárának kézírata alapján (nyomtatott kiadása akkoriban még nem volt) Pecsevi történelmi munkájának

a magyarországi hadjáratokra vonatkozó részeit, Feridun Insá foliánsából e háborúkról szóló, a magasabb török stilus minden nehézségeivel túlon túl megtömött hadibulletinjait, majd Kemá Pasázháde Mohács-náméját sat.

S ha a volt tanítvány most ide s tova egy fél század elülte után mintegy lélektani megokolásába merészkedik azoknak a tényezőknak, melyek a fiatal Vámbéry tanítási módja foganatos-ságát előmozdították, úgy e visszaemlékezést nem kerülheti el az az erős suggestiv elem, melylyel a tanulásra vágyó ifjú lelkére hatott. Ez a suggestiv hatás abból a viszonyból sugárzott ki, melyben ő maga a tanulmány tárgyához állt. Néki e keleti dolgok nem voltak csupa tanítási *objectum*, hideg, dermedt bonczolási tárgy, hanem a maga subjectivitásának élő valósága. Nem kívü-lök állt; bennük és velük élt; minden kritika és elfogulatlanság mellett szeretetének, lelkesedésének voltak tárgyai; ő maga nem csupa professor, és európai politikus, hanem még mindig jórészben török efendi, meg középázsiai dervis. Ez eleven közvetlenség okvet-len áthatott a fiatal növendék lelkére és mintegy átvarázsolta abba az élő keleti milieube, melynek szellemi termékei megisme-résére iparkodott.

A mit azonban a török és perzsa nyelven és irodalmon kívül az élet számára meg lehetett tőle tanulni, az a kifogyhatatlan, szünetet nem ismerő szorgalom volt, melylyel ő maga élt tudomá-nyos és irodalmi munkájának. Mint ő maga mondja (Küzd. 289. l.), a »Nulla dies sine linea« volt a jelmondata és ennek szemmel-tartásával »nem vezett kárba életének egy napja sem« (u. o. 153. l.) és a ki éveken át szemtanúja volt annak a tervszerű, okos időbeosztással járó, a szellemi erők túlszigázásáig soha sem fokozódó, de minden akadályozó, gátló körülmény elől kitérő (Küzd. 366. l.) kitartásnak, melylyel ideje javarészét dolgozóasztala mellett töltötte, az meg fogja érteni, hogy Önéletírásában hival-kodás nélkül szólhat (u. o.) »szorgalmáról, kitartásáról, munka-kedvről és komolyságáról, melyekkel minden nehézségen győzedel-meskedett«. »Csak a munkát mondhatom minden áldás és sze-rencse igazi kútforrásának« (371. l.). Még alpesi nyaralásaira is magával vitte egyik-másik készülőben levő dolgozatát, mely nem tett szükségessé könyvtári segédeszközöket. A Zeitschrift der

Deutschen Morgenländischen Gesellschaft- és egyéb folyóiratokban megjelent tudományos dolgozatai, leginkább a középázsiai poesis köréből, egytől egyig ily vakációs pihenő-munka termékei.

Ilyen értelemben ünnepelhetjük Vámbéryt mint a keleti tudományok úttörőjét felsőbb oktatásunk rendszerében.

Ha nem is volt elvárható, hogy valamennyien, kik hosszabb vagy rövidebb ideig hallgatói voltak, a tudományos irodalomban is számot tegyenek, e téren való alapvető hatása méltánylására átvehetjük amaz igaz ítéletet, melyet Akadémiánk elnöksége Vámbéry akadémiai tagsága félszázados évfordulója alkalmából hozzá intézett üdvözlőiratában rövid szóval így foglalt össze:

»A kik a mi nemzedékünkben ezen reánk nagyfontosságú tanulmányoknak sikerrel szentelik magukat hazánkban . . . egytől egyig Méltóságod iskolájának növendékei és oktató búzdításának köszönik tudományos értéküket.«¹⁾

S e ponton, e megemlékezés végezetéül, ne tessék, tekintetes Akadémia, szerénytelenségül felróni e sorok csekély írójának, ha Tudós Társaságunk *testületi* kegyeletéből a maga *egyéni* részét külön is kiveszi. Hisz ő volt sorrend szerint a legelső deák, ki, midőn a mester egyetemünkön letelepedett, hozzá hallgatóul iratkozott. Tőle nyertem legelső nevelésemet arra a tudomány-szakra, melynek azóta életemet szenteltem; ő bocsátott el tudományos utamra; ő vezetett be a tudomány ez avatott csarnokába is, melyben emlékezete hervadhatatlanul fog fenmaradni.

¹⁾ Akadémiai Értesítő 1910., 602. lap.